

ONGOONGO MAKEHE

Fakahokohoko

1. Fakamatala 'a e 'Omipatimeni
2. Tō Folofola 'a 'Ene 'Afio, Kingi Tupou VI, ki he fonua
3. Poupou mei he 'Omipatimeni 'a Nu'u Sila
4. Kamata'aki e Lotu Fakataha 'a e Ngaue ki he 2022
5. Ngaahi Tu'utu'uni Fakatu'upakē 'a e Pule'anga
6. Ngaahi ngaue 'a e 'Ofisi lolotonga 'a e Tu'utu'uni Fakataputapu'i
7. (i) "Fai folau ki he uhouhonga 'o e Peau Kula," 'i he motu ko 'Atatā
(ii)"Ko Saione 'i Mango"
8. Fakataputapui lolotonga e mafola 'a e KOVITI-19

Fakamatala 'a e 'Omipatimeni



'Oku mau talamonū ki he Palēmia fo'ou mo hono pule'anga ki he vave mo lavame'a 'enau ngaue ki he ongo faingata'a mafatukituki kuo hoko he fonua. Kuo hoko 'a ho'o tataki ke fakalotolahi ki he fonua ke nau tu'u 'o ngaue ke toe langa fo'ou.

'Oku mau fakamalō ki he ngaahi pōpōaki 'o e poupou, fakaloto lahi mo e fie tokoni mei he Pasifiki mo mamani lahi ki he ngaue 'a e 'Ofisi 'o e 'Omipatimeni 'o Tonga. 'Oku tautefito henī kia Chris Field, Palesiteni 'o e Kautaha 'Omipatimeni Fakavaha'apule'anga, IOI, Judge Boshier mo e ngaahi 'ofisi 'o e kautaha 'Omipatimeni 'a 'Esia mo e Pasifiki (APOR).

Ko e ngaahi fakatamaki fakaenatula lalahi ko eni 'oku ne 'ahi'ahi'i 'a 'emau matu'uaki mo toe fakalahiange 'a 'emau tu'u kalikali ki hono "matu'uaki e loa 'i he pule lelei."

'Ofa atu,
Mr. 'Aisea Taumoepeau, SC.
'Omipatimeni

Poupou mei he 'Omipatimeni 'a Nu'u Sila



Kuo fai mai e ngaahi poupou fakalotolahi mei he 'Omipatimeni Pule 'a Nu'u Sila, Judge Boshier (*to'ohema*), ki he 'Omipatimeni 'o Tonga, Mr. 'Aisea Taumoepeau, SC., hili e peau kula 'oku kei fakaakeake mei ai e fonua.

"'Oku mau 'ofa atu ki he Tama Tu'i, Kingi Tupou VI mo hono Fale, kau taki 'o Tonga mo e fonua mo e kakai 'i he taimi faingata'a ni. 'Oku ou 'amanaki 'oku ke hao pe mo malu, pehē kia 'Alisi mo homo famili mo e kau ngaue, neongo e lahi e maumau mo e fakalalahi e ngaahi pole, pea pau pe 'oku matu'aki faingata'a e ngaahi tükunga koia. 'Oku ou matu'aki muimui'i ofi mo 'eku kau ngaue 'a e ngaahi ongoongo kuo tuku mai mei Tonga," ko e tohi ia 'a Judge Boshier.

Na'a ne toe fakahā 'oku matu'aki hoha'a 'a 'ene kau ngaue Tonga ki he ngaahi faingata'a 'oku fehangahangai mo e fonua ni "ka 'oku fakanonga pe 'i he 'enau tui mo e mahino 'a e ivi fakapotopoto mo e ma'uma'uluta e feongoongoi 'a e kakai Tonga. 'Oku mahino kiate au 'a e fakamamahi 'a e ha'aha'a 'o e fakatamaki fakaenatula kia kimoutolu kotoa 'i Tonga." Na'e toe pehē 'e he 'Omipatimeni Pule 'a Nu'u Sila 'oku ne tokoni mo 'ene kau ngaue ki he ngaahi kole tokoni ke 'omai ma'a Tonga ni. ©OMB Tonga.

Tō Folofola 'a 'Ene 'Afio, Kingi Tupou VI, ki he fonua



Ko 'Ene 'Afio, Kingi Tupou VI.

Hili 'a e fakatamaki fakaenatula kafakafa 'i he puna 'a e mo'unga afi mo e peau kula he efiafi Tokonaki, 'aho 15 'o Sanuali, 2022, na'e Tō Folofola 'a e Tama Tu'i ki he fonua he 'aho Tokonaki, 22 'o Sanuali, 'o fakamamafa ki he Saame 36: 5 & 7 ""E Sihova 'oku 'asi 'i he ngaahi langi 'a ho'o 'alo'ofa; 'Oku a'u ho'o fai mo'oni ki he ngaahi 'ao na. Hono 'ikai mahu'inga ho'o 'ofa, 'e 'Otua! Ko ia ko e fanau 'a e kakai 'oku hufanga ki he malu 'o ho kapakau na."

Na'a ne fakamamafa'i 'a e tu'u lavea ngofua hotau fonua ki he ngaahi fakatamaki fakaenatula mo e ngaahi nunu'a 'o e peau kula kuo 'auhia ai 'a e ngaahi motu pea mole 'a e ngaahi nofo'anga, ngoue'anga mo e koloa, pea maumau'i e 'ātakai. 'Oku fiema'u foki ke fakanofonofo fo'ou e kakai kuo mole 'a honau nofo'anga.

Na'e fakafeta'i 'a e Tama Tu'i ki he si'i 'a e ngaahi mo'ui kuo mole. "'I he taimi tatau, 'oku tau fehangahangai mo e pole fo'ou." Na'a ne fakamalō'ia 'a e ngaue 'a e ngaahi vaka 'a e Tau Malu'i 'a 'Ene 'Afio ki hono fakahaofi mo fetuku e kakai mei he 'otu motu kuo maumau, neongo 'oku uesia 'a e ngaahi misini vaka mei he fanga ki'i maka mei he mo'ungaafi.

Na'a ne folofola ki he mahino 'a e kehekehe e ngaahi fiema'u vivili 'a e ngaahi motu kuo uesia lahitaha. 'Oku mahu'inga'ia ange 'a e kainga 'o e Fungafonua 'i honau taulanga; ka 'oku mahu'inga 'a hono fakanofonofo fo'ou e kainga mei Mango, Fonoifua mo Nomukeiki 'a ia kuo 'auhia ke mole mei he peau kula.

Na'e tapou 'a 'Ene 'Afio ki he fetokoni'aki 'a e tokotaha kotoa, pule'anga, ngaahi siasi, pisinisi mo e ngaahi kautaha ta'efakapule'anga, pea kenau fetakinima fakataha 'i he taimi mohu pole ko eni.

Na'a ne aofangatuku 'aki 'a e Himi 652 'a e Siasi Uesiliana Tau'ataina 'o Tonga: "Ko e Paletu'a 'a hotau 'Otua."

"... 'E, te Ne tauhi koe 'oua 'e tāla'a
'Oka kuo ofi ke tō pe ho la'ā:
Kā, lolotonga ho fou he tele'a
Ko e toki ofi mo'oni pē ia ... "

Kamata 'aki 'a e lotu fakatahataha 'a e ngae 'a e 'Ofisi ki he 2022



Ko Fr. 'Ekuasi Manu (fika 4 mei to'ohema, 'otu mu'a), 'Ompatimeni, Mr. 'Aisea Taumoepeau, SC., Pule Lahi mo e kau ngae.

Na'e kamata'aki 'a e laumalie mo e mo'ui fo'ou kene matu'uekina ha ta'u fo'ou 'o e ngae 'aufuato mo tali angi 'a e fai fatongia 'a e 'Ofisi 'o e 'Ompatimeni 'i he kamata'anga 'o e 2022. 'Oku toe fakatupulekina ha mo'ui fo'ou kuo pito he ngaahi 'amanaki lelei mo ha ivi fo'ou.

Ko e fakaloto lahi ia 'a Fr. 'Ekuasi Manu, ko e Pule Ako 'o e Kolisi 'Apifo'ou, 'i he 'ene tataki e fuofua lotu fakatahataha 'a e 'ofisi 'i he 'aho Tu'apulelulu, 13 'o Sanuali, 2022. Na'e fakamamafa 'a 'e ne fakalotolahi mei he Tohi 'a Siope, 'o hangē nai ha'a ne teuteu'i 'a e kau ngae ki ha tükunga fakatu'upakē 'o hangē ko e puna 'a e mo'unga afi 'o ne fakatupu ai mo e peau kula he 'aho 15 'o Sanuali.

Fai fatongia 'a e 'Ofisi lolotonga e Tu'utu'uni 'o e Taimi Fakataputapui (Tu'utu'uni Fakangaue Kupu 19.392))

Na'e vave 'a e fai tu'utu'uni 'a e 'Ompatimeni, Mr. 'Aisea Taumoepeau, SC., mo e kau takí 'i he 'aho Monite, 17 'o Sanuali, ke fakapapau'i 'oku hao pe 'a e kau ngae hili e peau kula 'o e 'aho Tokonaki, 15 'o Sanuali.

Na'e tu'utu'uni ki he kau ngae ke nau nofo pe 'i 'api he 'aho Monite, 17 'o Sanuali, kae 'oua tenau lava mai ki he ngae. Na'e fakataha fakavavevave ai 'a e kau Taki pea fale'i ki he kau ngae he 'aho tatau ke hoko atu pe 'enau nofo 'i 'api mo fakapapau'i 'oku nau hao pe mo honau famili kae 'oua kuo toe fai atu ha tu'utu'uni. Na'e fiema'u pe ki he kau ngae tefto ke nau ma'u ngae. Na'e toe vakai'i e tu'utu'uni ko eni 'i he Pulelulu mo e Falaite, 'aho 19 mo 21 'o Sanuali. Na'e fiema'u ai ki he kotoa 'o e kau ngae kenau foki ki he ngae 'i he Monite, 24 'o Sanuali.

Na'e 'ufi'ufi foki 'a Tongatapu, Ha'apai mo 'Eua 'e he efu 'uli'uli mei he puna 'a e mo'unga afi mei Hunga Tonga mo Hunga Ha'apai.

Na'a ne fakamamafa'i ko Siope ko e tangata na'e "mohu 'a hono ngaahi tapuaki fakaemamani. Kā, na'e iku 'o to'o kotoa meiate ia. Na'e faka'auha e me'a kotoa 'o kau ai mo 'ene fanau. 'Oku mahino hen i na'e matu'uekina 'e Siope 'a e ngaahi tükunga fakamamahi ni.

"Na'e kei pikitai mo tonunga pe 'a Siope neongo e ngaahi fakamamahi mo e mole lahi kuo hoko kā na'e molekemama'o ha'ane fakakaukau ke lea ta'etaā ki he 'Otua.

"Neongo ai pē ha fa'ahinga tükunga 'o e mo'ui temou fehangahangai mo ia, kemou kei pikitai pe ki he ngaahi me'a mahu'inga 'oku ke 'ofa taha ai. 'Oku ou tui ko e natula 'o ho'o mou ngae, pea mahino 'e ongo malie eni ki he natula ho'o mou fai fatongia – 'a e ngaahi launga, ngaahi 'ahi'ahi, ikuna mo e 'ulungia – 'o hangē pe ko Siope 'i he iku'anga, neongo e ngaahi polé - ke mou pikitai ki he ngaahi 'elito 'o e lelei ke hoko e 'Ofisi 'o e 'Ompatimeni 'o Tonga 'o tu'u kalikali mo malohi lolotonga e taimi 'o e faingata'a.

"Tatau ai pe ha fa'ahinga fa'unga, na'a mo e lao mo ha me'a pe 'e faingata'a'i ai e kakai, 'i he 'eku fakakaukau 'oku tau fai e ngae ke fakatau'atāna'i 'aki 'a kinautolu, ke faka'ata'atā e kakai kenau hoko atu ki he mo'ui 'oku lelei mo ola lelei ange," ko e fakamamafa ia 'a Fr. Manu. ©OMB Tonga.



Ko e 'Ompatimeni, Mr. 'Aisea Taumoepeau, SC., Pule Lahi mo e kau takí 'i he 'enau fakataha fakavavevave.

Koe'uh i ko e motuhia kotoa 'a e fetu'utaki telefoni mo 'initaneti mo e toenga e tukui motu, na'e folau ai e Talēkitia 'o e Fakatotolo, Mr. Roman Vaihū, ki Vava'u 'i he fuofua faka'atā 'a e fepuna'aki fakalotofonua, kene vakai tonu ki he tükunga 'o e 'ofisi 'i Vava'u, ongo 'ofisa ngae ai pea mo toe ngae ki he ngaahi launga 'e ni'ihī.

Na'e fakahā 'e Mr. Vaihu 'i he 'ene foki mei Vava'u 'oku "lelei pe 'a e ongo 'ofisa ngae mo hoko lelei atu e ngae neongo e motuhia 'a e fetu'utaki." Na'e pau ki he kakai kenau a'utonu ki he 'ofisi ki ha'anau faka'eke'eke pe fai ha launga. ©OMB Tonga.



Ko e puna 'a e mo'ungaafi 'i Hunga Tonga mo Hunga Ha'apai 'i he ngaahi 'aho kimu'a he hoko 'a e peau kula.

Ngaahi Tu'utu'uni Fakapule'anga 'o e Taimi Fakatu'upakē 'o e KOVITI-19 mo e Peau Kula

Na'e tu'utu'uni fakavavevave 'e he Pule'anga Tonga 'a e ngaahi Tu'utu'uni Fakatu'upakē Fakavavevave hili e fuofua peau kula kuo hoko he 'aho 15 'o Sanuali. Ko e taumu'á, ke malu'i 'a e kakai kotoa mei he ha'aha'a 'o e natula maumau mo faka'auha 'o e peau kula, 'a ia na'e fakatupu 'e he puna 'a e mo'unga afi 'i Hunga Tonga mo Hunga Ha'apai. Na'e motuhia ai 'a e ngaahi fetu'utaki mo e toenga 'o mamani 'i he telefoni mo e 'initaneti 'i hono fakatupunga 'e he ngaahi fakatamaki fakaenatula ko eni.

Ko e ngaahi Tu'utu'uni Fakatu'upakē Fakafonua eni hono ua lolotonga ia 'a hono kei nguae'aki 'o e ngaahi Tu'utu'uni Fakatu'upakē Fakafonua 'o fekau'aki mo e KOVITI-19.

Fehikitaki 'a e kakai

Lolotonga eni, kuo fetukutuku mai 'e he pule'anga ki Nuku'alofa, 'a e kakai kuo uezia mei he fanga ki'i motu iiki mo ma'olalo ko Mango mo Nomuka 'o Ha'apai, pea mo e motu ko 'Atatā. Na'e fakafuofua ki he toko 62 mei Mango mo Nomuka, 'o kau ai e kakai fefine, longa'i fanau mo e fanga ki'i pēpē, pea 'oku lolotonga tauhi fakataimi kinautolu 'i he holo 'o e Siasi Uesiliana Tau'ataina 'o Longolongo. Na'e fetuku mai kinautolu 'e he ngaahi vakatau 'a Va'a Fakakautau 'a 'Ene 'Afio.

Ngaahi tangikē vai kuo maumau 'i Ha'apai.



Ko hono tokoni'i ha tangata 'oku faingata'a'ia fakasino 'i Ha'apai.



'Oku tauhi pe kinautolu 'e he pule'anga 'o fakafou 'i he 'Ofisi 'o e Fakatamaki Fakaenatula (NEMO) mo e Kautaha Kolosi Kula 'a Tonga mo e ngaahi kautaha kehe pe. Kuo foaki atu 'e honau ngaahi famili, kainga mo e kakai 'a e me'atokoni, vala, naunau ki he ma'a mo e mo'ui lelei mo e ngaahi fiema'u makehe ma'ae fanau mo e pēpē pea mo e kakai fefine toutama.

Tokoni 'a e 'Ofisi 'o e 'Omipatimeni

Ko Rev. Kisina Toetu'u (to'ohema) mo Mē 'Aholelei 'o e 'Ofisi 'o e 'Omipatimeni.



Na'e fakaa'u atu 'a e fie tokoni 'a e kau nguae 'a e 'Ofisi ki he ni'ihī 'o e kainga kuo fetukutuku mai mei Ha'apai, 'o kau ai e ngaahi fa'ē mo 'enau fanau mo e fanga ki'i pēpē. Na'e poupou kotoa 'a e kau nguae ki he fie tokoni ko eni. Na'e fakaa'u atu 'e Mē 'Aholelei, Pitisi Helu mo Paula Mafi e ngaahi tokoni ki he taha 'o e fanga fa'ē 'oku nofo he holo 'o e SUTT 'o Longolongo. Ko e fa'ē ni ko e taha ia he toko 62 e kakai na'e fetuku fakavavevave mai mei Mango hili e peau kula, 'o kau ai 'a Faifekau Kisina Toetu'u 'o e Siasi Uesiliana. ©OMB Tonga.



*Ko e ngaahi Pou Tuliki 'e fitu (7) 'o e Pule Lelei 'oku mau taukave'i ki hono takiekina 'a e fai fatongia mo tu'utu'uni 'a e pule'anga ko e - Pule 'a e Lao, Tau'ataina, Anga Totonu, 'Ata ki Tu'a, 'Aonga mo Lavame'a, Tali Ui ki he Fatongia mo e Mahino 'a e Taumu'a Ngaue.
Ki ha'o faka'eke'eke, kataki 'o tā mai 'i he 'emau fika telefoni ta'etotongi ko e 0800662 pe ko ho'o tohi mai he 'imeili - investigation@ombudsman.to pe ko ho'o fetu'utaki mai 'i he Messenger 'i he 'emau peesi Feisipuka - 'Ofisi 'o e 'Omipatimeni. Ko 'emau uepisaiti ko e www.ombudsman.to.*

"Fai folau ki he uhuhonga 'o e peau kula" – A'usia tonu 'a Tieni Lisala 'o e motu 'Atatā

'Oku ne ta'u 32 pea ko e fefine. Kā, 'oku 'ikai ke sola 'a Tieni Lisala (*to'omata'u*) ki he 'oseni. Kuo ne toutou folaua 'a e tahi he vaha'a 'o Tongatapu mo hono motu ko 'Atatā, 'i he fakahihifo 'o e matāfanga 'o Nuku'alofa. Neongo



na'e ma'u 'e Tieni 'a e lototo'a, ka 'oku ne fakamalō lahi, hili 'a 'ene a'usia tonu e tūkunga ta'epau mo faingata'a mei he peau kula lolotonga 'a 'ene vivili mo ha ni'ihi kehe, kenau taufonua hao mo malu ki 'Atatā. "Ko hono malu'i pe kimautolu 'e he 'Otua 'oku mau mo'ui ai," ko e vahevahe ia 'a Tieni kia Vahefonua Tupola 'o e *Polokalama Makasini Ongongo 'a e Letiō Tonga*. Na'a ne fakamatala ai ki he 'enau tukufolau mei Nuku'alofa fakataha mo e kakai fefine mo e longa'i fanau, 'o 'ikai ha'anau 'ilo 'oku tu'unuku mai ha ngahi peau kula 'i hono fakatupu 'e he puna 'a e mo'unga afi mei Hunga Tonga mo Hunga Ha'apai.

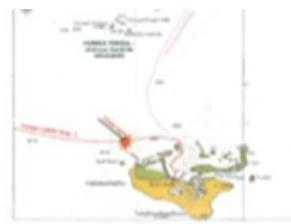
"Na'a mau tukufolau hili pe ia hono kaniseli 'a e fakatokanga peau kula 'i he pongipongi Tokonaki, (15 'o Sanuali). Na'e tokolahi 'a 'emau kau folau he vakā fakataha pe mo 'emau uta ki he teuteu 'emau fakaafe 'apongipongi (Sāpate) kemau fakamavae mo e fanau ako 'i homau Siasi Tonga Tau'atāina.

'Oku kaunga lahi 'a Tieni ki he to'utupu 'a honau siasi. 'I he 'ene fakamatala, na'e 'ikai kenau fakatokanga'i ha me'a 'oku ngali kehe pe ko ha teuaki ke hoko ha fakaevaha. Na'e toki mahino pe kiate kinautolu 'oku tu'unuku mai ha fakatamaki fakaenatula 'i he 'enau hū ki he namō he matāfanga 'o 'Atatā. Na'e toko nima (5) e fanau na'e 'i he vaka, toko 4 pe 5 nai e kakai tangata pea ko e toenga ko e fanau to'utupu fefine. Na'e tokolahi e kau pasese pea lahi mo e me'atokoni na'a mau folau mo ia ki homau fatongia he Sapate, ko e fakamatala ia 'a Tieni.

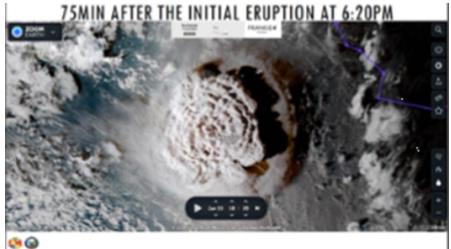
'I he 'enau fakaofiofi ki he motu, na'e toki kamata ke fakatokanga'i 'e Tieni e vave e liliu 'a e tahi mo e peau, 'a ia na'e 'ikai kenau angamaheni ki ai he na'e hangē 'oku lililili e tahí. Ko e taimi ia na'a ne fakatokanga'i ai ngalingali 'e tō mai ha peau kula. Na'e 'ikai ke fuoloa mei ai, kuo kamata ke fakalalahi e peau 'o ma'olunga mo toe malohi ange mei he mu'i fonua 'e taha 'o 'Atatā. "'Oku ikai ko e angamahen'i ia," 'i he fakamatala 'a Tieni fakatatau ki he 'e ne ngaahi taukei 'i he fefolau'aki 'i tahi.

Na'e faka'ohovale 'a 'enau fanongo ki he fuofua pā 'a e mo'ungaafi pea toe pā hono uá 'a ia na'e fu'u fakailifia 'aupito. Na'e toki manatu'i 'e Tieni 'a hono famili 'oku nau nofo 'i Nu'u Sila pea malie na'e kei mo'ui e fetu'utaki telefoni ki muli. Na'a ne tā ki hono famili 'o talaange ngalingali 'e hake ha peau kula he motu. Hili 'e ne fetu'utaki telefoni ki hono famili, na'e kaila ange e kapiteni ke laku ha konga 'o 'enau uta ki tahi. Na'a nau laku leva e konga e ngaahi tangai 'aisi poloka kae ma'ama'a e vaka. Na'a nau toe ma'u e fo'i hina penisini pea nau vahevahe leva 'o 'utu honau vaka mo e vaka 'e taha 'o e kau talavou na'a nau uku ke ma'u ha ika ki he 'enau teu fakaafe. Na'e fakahā 'e Tieni na'e fakatovave e kau talavou 'o heka ki honau vaka hili 'enau ongo'i hangē kuo hamu e tahí ia lolotonga 'enau taumata'u.

Na'e motuhia 'a e ueaa keipolo ki he fetu'utaki 'initaneti mo telefohi mo e toenga 'o mamani. 'Oku hā 'i he tā ('olunga) 'a e feitu'u na'e motu ai 'a e ueaa keipolo. (PC: Supplied)



(*To'omata'u*) Ko e fotunga 'o Hunga Tonga mo Hunga Ha'apai hili ha miniti 'e 75 mei he fuofua puna 'a e mo'ungaafi. (Tā 'a e Pule'anga Tonga)



"Na'e fakafalala pe 'a e kapiteni kiate au mo hoku *cousin* kema laku e konga 'emau uta ki tahi. Na'e 'ikai ke toe lava e kau pasese kehé 'o tokoni he kuo nau ongo'i mamatea kinautolu he ilifia. Na'e fu'u le'olahi 'aupito e pā 'a e mo'ungaafi 'o hangē kuo mei ava e Langi pe mavaea 'a e funga 'o e fonua. Na'e ui mai e kapiteni ke fulihi e vaka kamau lava 'o kalofi e ngaahi peau kula he kuo nau ha'u mei he tafa'aki kotoa pe. Na'e toki lava e kapiteni 'o tukuhake 'a e misini e vaka ki he taupotu tahá pea ne toki faka'uli atu pe 'o tui'i atu e matāfanga 'o mau hake ki 'uta. Na'a mau fakavave leva 'o tokoni ki he 'emau kau folau kemau feinga 'o hola ki ha feitu'u 'oku ki'i ma'olunga. Ko e taimi ia na'a mau fakatokanga'i ai kuo 'osi haveki homau motu 'e he peau kula, kuo holo mo maumau e ngaahi fale nofo'anga 'o tafia ki tahi fakataha mo e 'ulu 'akau mo e ngaahi tangikē vai," ko e fakamatala ia 'a Tieni. Na'e hao kotoa 'a e kau pasese he vaka na'a ne 'i ai fakataha mo e kau talavou he vaka 'e taha pea na'a nau fakamalō ki he 'Otua ki he 'Ene fakahaofi kinautolu.

"Saione 'i Mango" – Rev. Kisina Toetu'u 'o e Siasi Uesiliana Tau'ataina 'o Tonga 'o Mango, Mu'omu'a, Ha'apai

(*To'omata'u*) Ko Rev. Kisina Toetu'u 'o e SUTT 'o Mango.



Lolotonga eni, na'e fakamalō'ia 'e Faifekau Kisina Toetu'u 'o e Siasi Uesiliana Tau'ataina 'o Tonga 'o Mango, 'a e taimi 'a e 'Otua na'e hoko mai ai 'a e fakatamaki. Na'a ne fakamalō 'i he hoko mai he taimi 'ahó 'a e puna 'a e mo'unga afi pea mo e hake e peau kula pea 'i ai ha ki'i taimi fe'unga ke fai ai ha feholaki ki he konga 'oku ma'olunga. Neongo 'a e ongo e pekia 'a e Setuata Lahi 'o hono Siasi, na'a ne fakamalō pe ki he me'a hono kotoa.

"Na'a mau fakamalō ki he 'Otua 'i hono fakahaofi kimautolu," ko e fakamatala ia 'a Rev. Toetu'u. Na'e pukepuke pe 'e he kakai tangata 'a e ngaahi fala na'e malava kemau hola mo ia, ke fakapalepale 'aki e kakai fefine mo e fanau mei he efu mei he mo'unga afi lolotonga 'emau 'i Mo'unga Saione 'i Mango.

"Na'a mau tangutu pe 'o pukepuke e fala 'o a'u ki he ma'a 'a e 'aho. Na'a mau hiva himi pe mo vahevahe e ngaahi lea fakalotolahi 'i he mahino 'oku malu'i pe kimautolu 'e he 'Otua."

'I he pongipongi 'e taha, Sapate, na'a nau toki ma'u 'a e sino 'o e Setuata Lahi pea na'a nau fakahoko ai pe 'a e ouau hono me'afaka'eiki.

Fakatatau ki he fakamatala 'a Rev. Toetu'u, na'e makatu'unga 'a 'enau malava ke kalofi e maumau mo e ngaahi ngaoha'a 'o e motu, mei he 'enau lotolahi mo e fakaivia kinautolu 'i he 'enau tui malohi ki he 'Otua, pea "mo e va'inga fiefia pe 'a e fanau neongo e lahi e maumau." Na'a ne pehē 'i he 'enau talanoa mo e kainga 'o e motú na'a nau loto pe kenau hiki mei 'Atatā 'o nofo 'i Tongatapu. Na'e fakahaofi mai kinautolu ki Nuku'alofa ni pea 'oku nau nofo 'i he holo 'o e Siasi Uesiliana 'o Longolongo. ©OMB Tonga.

Loka'i 'a Tongatapu mo Vava'u ko e fakalalahi e mafola 'a e KOVITI-19



Ko e taha 'o e ngaahi fai'anga huhu 'i he holo 'o e Fale Lotu 'o Sangato 'Atonio 'o Padua, Kolofo'ou.

'Oku kei loka'i pe mo hilifaki e ngaahi fakataputapui ki Tongatapu mo Vava'u 'i he uike 'e ua (2) lolotonga ia 'oku toe tokolahia ange e kakai kuo fakapapau'i 'enau ma'u e KOVITI-19 talu mei he ngaahi 'aho kuo hili. 'Oku makatu'unga e ngaahi fakataputapui ke fakafepaki'iaki e mafola 'a e kalasi vailasi 'Omkoloni pe "Omicron" 'o e KOVITI-19. 'I he toko 65 kuo fakapapau'i 'enau ma'u e 'Omkoloni, ko e toko 1 ai mei Vava'u.

Na'e fakahā eni 'e he Palemia, Hon. Siaosi Sovaleni, 'i he Tu'apulelulu, 10 'o Fepueli. Na'e toe fakapapau'i ai ko e vailasi 'Omkoloni pe eni 'o e KOVITI-19 'o makatu'unga mei he ngaahi sivi 'o e toko nima (5) na'e fakafolau ki 'Asitelelia.

Na'e toe fakahā foki kuo 'ikai toe ma'u e vailasi (negative) 'e he tokotaha he konga kimu'a he uike, pea 'oku toko 64 pe 'a kinautolu 'oku nau kei ma'u e 'Omkoloni, ko e fakamatala ia 'a e Minisita Mo'ui, Dr. Saia Piukala. Ko e kaka eni 'a e tokolahia mei he toko 34 mei he 'aho ki mu'a, Pulelulu.

Ko e tokolahia foki e kakai kuo fakapapau'i 'enau ma'u e 'Omkoloni mei he ngaahi pupunga (clusters) tatau pe 'i he ngaahi kolo hangē ko Vainī, Pili mo Sopu. Na'e toe ma'u mo e ni'ihi fo'ou 'i Kolomotu'a, Sopu mo Mataika 'i Tongatapu.

Na'a nau kaunga kotoa ki he ngaahi pupunga 'o kinautolu na'e fuofua ma'u mo e vailasi. Na'e fakapupu'i hono ma'u 'e he vailasi 'a e fo'i famili 'e taha 'oku toko 13. Na'e 'osi huhu hoani kotoa 'a e toko 65.

Kuo tapou ai 'a Dr. Piukala 'oku "lelei ange 'a e malōlō 'i 'api, 'i he malōlō 'i he melino (mate)." Ko 'ene kole ia ki he kakai kenau nofo ma'u pe 'i 'api kae malava ke ta'ota'ofi e mafola 'a e vailasi. Na'a ne toe fakahā ko e palopalema lahi 'e taha ki he 'enau ngae ko e 'ikai ke fie tala 'e he kakai e mo'onī 'o fekau'aki mo e 'aho mo e taimi na'a nau 'a'ahi ai ki ha feitu'u. 'Oku mahu'inga e ngaahi fakamatala ni ki he fekumi ki ha ni'ihi na'a nau fetu'utaki mo kinautolu kuo nau ma'u e vailasi 'Omkoloni pea mo e feinga ke ta'ota'ofi 'e ne mafola.

'I he fakamatala fakamuimui taha, ko e 98% e kakai kuo nau huhu 'uluaki kae 89% 'a kinautolu kuo huhu hoani. Ko e 15% leva kuo nau huhu malu'i fakalahi (booster). Na'e fakafuofua ki he 75% e kakai 'o e fonua ni pe 'i he toko 76,000 'oku totonu kenau huhu malu'i mei he KOVITI-19 'i Tonga ni, 'o fakatau ki he ngaahi fakamatala mei he Potungae Mo'ui.

Na'e talu e hao mai 'a Tonga ni mei he KOVITI mei he 'ene kamata 'o mafola fakamamani lahi he ta'u 'e ua (2) kuo hili. ©OMB Tonga.



Ko e Tohi Ongoongo Makehe eni 'a e 'Ofisi 'o e 'Omipatimeni 'o fekau'aki mo e Puna 'a e Mo'ungaafi.

'Oku malu'i 'a e ngaahi totonus kotoa.

'Oku pulusi eni 'e he 'Ofisi 'o e 'Omipatimeni, Tonga. 'Etita – Pule Lahi (CEO). Ngaahi Ongoongo & Fokotu'utu'u – 'Ofisa Fetu'utaki & Mitia. Ngaahi Tā – Tokoni 'Ofisa Fetu'utaki & Mitia. Kataki 'o fetu'utaki mai 'i he fika ta'etotongi 0800 662 'o kapau 'oku 'i ai ha'o faka'eke'ele pe launga | 'imeili – investigation@ombudsman.to | Messenger he Feisipuka – 'Ofisi 'o e 'Omipatimeni | Uepisaiti – www.ombudsman.to | 'Oku tu'u 'a e 'Ofisi 'i he Fungavaka 2, Fale 'o e Sino'i Pa'anga Malōlō, fetaulaki'anga 'o e Hala Mateialona & Hala Lēlue, Kolofo'ou pea mo e fetaulaki'anga 'o e Hala Tu'i mo e Hala Ta-lau 'i Neiafu, Vava'u Telefoni: (676) 740 1451 or 740 1463 (Nuku'alofa) mo e fika 71295 (Neiafu, Vava'u)